

8. Слостенин В.А. Социальный педагог и социальный работник: Личность и профессия / В.А. Слостенин // Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт. – М.-Тула, 1993. – Т.2. – 265 с.
9. Соціальна педагогіка: підручник для вузів / [за ред. А.Й. Капської]. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
10. Технології соціально-педагогічної роботи: навчальний посібник / [за ред. А.Й. Капської]. – К. : Центр навчальної літератури, 2000. – 372 с.

УДК [371.124:37.013.42]:792.01

ТЕАТРАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

Полякова О.М., к. пед. н., доцент

Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка

У статті проаналізовано специфіку театральних технологій в аспекті соціально-педагогічної діяльності, розкрито доцільність наскрізної інтеграції театральних технологій у процес професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів.

Ключові слова: театральні технології, соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічна освіта, професійна підготовка.

Полякова О.М. ТЕАТРАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ / Сумский государственный педагогический университет им. А.С. Макаренко, Украина.

В статье проанализирована специфика театральных технологий в аспекте социально-педагогической деятельности, раскрыта целесообразность сквозной интеграции театральных технологий в процесс профессиональной подготовки будущих социальных педагогов.

Ключевые слова: театральные технологии, социально-педагогическая деятельность, социально-педагогическое образование, профессиональная подготовка.

Polyakova O.M. THEATRICAL TECHNOLOGIES AS MEANS OF VOCATIONAL TRAINING OF THE FUTURE SOCIAL PEDAGOGUES / Sumy state pedagogical university, Ukraine.

In article specificity of theatrical technologies in aspect of socially-pedagogical activity is analysed, the expediency of through integration of theatrical technologies in process of vocational training of the future social pedagogs is opened.

Key words: theatrical technologies, socially-pedagogical activity, socially-pedagogical education, vocational training.

Професійна підготовка фахівців за спеціальністю «Соціальна педагогіка» в сучасній Україні веде свій відлік з 1989 року і налічує лише два десятиріччя. Відповідно, увесь спектр питань підвищення якості вишколу майбутніх соціальних педагогів визначається як надзвичайно актуальний. Водночас, така актуальність обумовлюється і молодим віком самої спеціальності, що була визнана офіційно в Україні також лише у 1991 році, внаслідок чого на сьогодні не накопичила системного досвіду професійної соціально-педагогічної діяльності. На жаль, соціальна педагогіка як професія розвивається в Україні ще досить повільно. Це пояснюється суперечністю нормативно-правової бази та обмеженістю фінансових ресурсів. Зокрема, на сьогодні:

- посада соціального педагога, зміст якої відповідає певним напрямкам діяльності не тільки сфери освіти, але й охорони здоров'я, культури, соціального забезпечення, житлово-комунального господарства, пенітенціарної системи, запроваджена лише в системі освіти та соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді. На універсальності характеру соціально-педагогічної діяльності та необхідності поширення інституту соціальних педагогів наголошують науковці (Л. Нікітіна, В. Поліщук та інші), але об'єктивні реалії залишаються без змін;
- соціальний педагог загальноосвітнього закладу функціонує в межах *Психологічної служби* системи освіти та має дуже високе навантаження – у 700/300 учнів на 1,0 ставки відповідно в міських та сільських школах [1], що призводить до звуження спектру виконуваних функцій фахівцями та зниження якості їх виконання.

Зазначені спеціальні умови, що визначають важливість питання пошуку шляхів вдосконалення фахового гартування майбутніх соціальних педагогів виступають лише верхівкою «айсбергу» – комплексу

загальних умов розвитку професійної освіти в Україні на шляху євроінтеграції та глобальних умов трансформації освіти в цілому.

Дослідники наголошують на необхідності спрямування процесу підготовки майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників на подолання типових недоліків, насамперед:

- неадекватність фахівців соціальної сфери на нестандартні соціально-педагогічні ситуації;
- значні труднощі у соціально-педагогічному спілкуванні;
- слабкий прояв внутрішніх стимулів до саморозвитку, самостановлення, самовдосконалення;
- низький рівень активності і творчості тощо [2, с. 19].

Питання оптимізації професійної підготовки фахівців соціальної сфери знайшло розкриття у працях таких науковців, як О. Безпалько, В. Бочарова, Р. Вайнола, М. Галагузова, Т. Голованова, І. Зверева, І. Ковчина, А. Капська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, О. Москалюк, І. Мигович, В. Поліщук, Т. Спіріна, С. Харченко, Р. Чубук та інші.

Водночас, аналіз наукових доробків окресленого напрямку дає підстави стверджувати, що питання вдосконалення фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів засобами театральних технологій досі не стали предметом наукового пошуку.

Проблема впровадження театральних технологій у процес професійної підготовки майбутніх педагогів має суттєву теоретико-методичну платформу, основи якої закладено роботами вітчизняних і зарубіжних дослідників: В. Абрамяна, М. Барактяна, О. Бганко, О. Булатової, Ж. Ваганової, Ю. Єлісовенка, І. Зайцевої, Л. Зімакової, І. Зязюна, Н. Іванової, Л. Ільїної, О. Кашиної, В. Ковальова, О. Курбатової, Л. Лимаренко, Н. Макарової, О. Подгорної, Н. Тарасевич, С. Швидкої та інших.

На сучасному етапі, паралельно з поглибленням розробки питання використання здобутків театального мистецтва для творчого виховання особистості майбутнього педагога (В. Вартанова, М. Семаков, Л. Сердюк) відбувається диференціація досліджень за напрямками:

- підготовки майбутніх учителів до застосування театральних технологій у навчальному процесі (Д. Будянський, В. Букатов, О. Матюхіна, С. Мацієвська);
- вдосконалення засобами театральних технологій умінь реалізації виховних впливів, здійснюваних студентами педагогічних ВНЗ (Т. Борисова);
- підготовки майбутніх педагогів до організації та керівництва театальною діяльністю дітей (С. Соломаха, С. Томчикова, Т. Фуртас);
- творчого розвитку особистості вчителя в системі післядипломної освіти засобами театально-ігрової діяльності (Т. Полякова).

З огляду на приналежність спеціальностей «Соціальний педагог» та спектру спеціальностей учителів до галузі «Педагогічна освіта», результати зазначених досліджень потребують аналізу з точки зору систематизації їх теоретичних здобутків, узагальнення досвіду та визначення напрямів їх творчого запровадження для вдосконалення навчально-виховної роботи в сучасних вищих навчальних закладах України щодо підготовки майбутніх соціальних педагогів.

Проте, специфіка професійної діяльності соціального педагога виступає підставою для визначення особливостей застосування театральних технологій у процесі навчання майбутніх соціальних педагогів. Тому метою нашої статті є аналіз використання можливостей театральних технологій як засобу професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів.

Театральні технології в аспекті соціально-педагогічної діяльності конкретизуються у функціях, які виконує соціальний педагог:

- аналітико-діагностична – збагачення можливостей вивчення особистості клієнта через поведінкові прояви;
- прогностична – активізація прогнозування процесу соціально-педагогічного впливу засобами сценарного мислення (формулювання надзадачі реалізації професійної взаємодії);
- організаційно-комунікативна – інтенсифікація процесу залучення суб'єктів соціально-педагогічної діяльності до організації та проведення комплексу заходів спрямованих на соціально-правове виховання шляхом органічної інтеграції у них театралізованих форм;
- соціально-профілактична – оптимізація впливу факторів мікросередовища на соціалізацію клієнтів засобами включення в соціально-педагогічну систему навчального закладу театральних технологій як джерела просоціальної активності, що сприяє попередженню та подоланню впливів негативних чинників (соціальних ризиків) щодо порушення прав дітей;
- охоронно-захисна – розширення можливостей соціально-правового захисту особистості засобами залучення механізмів катарсису а також через застосування інноваційних театральних технологій (наприклад, форум-театру як методу розвитку демократії, активізації суспільства, формування культури прав людини, захисту та інтересів різних соціальних груп);

- функція соціально-педагогічної підтримки, допомоги та психотерапевтична функція – використання терапевтичного потенціалу театральних технологій (гри як засобу децентрації, розширення спектру «ліній спостережень» особистості, нормалізації психофізичного стану, творчого розвитку тощо) у наданні кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги особистості, яка опинилася в конфліктній ситуації;
- корекційно-реабілітаційна функція – корекція ставлення молодшої людини до мистецтва в цілому та театрального мистецтва зокрема як джерела соціальних зрушень; ліквідація «прогалін» у сфері соціально-комунікативної компетентності клієнтів; оптимізація особистісного самосприйняття, зокрема через технології аналізу ролі (театр як мистецтво спостереження, насамперед, за самим собою);
- координаційно-організаційна – інтенсифікація процесу встановлення контактів (як горизонтального, так і вертикального спрямування) і налагодження взаємодії між членами шкільного колективу, між школою і громадою, між представниками різних поколінь, між особистістю і соціумом шляхом здійснення театралізованих заходів соціально-педагогічного спрямування, обов'язковою умовою продуктивності яких є дійсно діалогічний характер спілкування.

На нашу думку, окреслений потенціал театральних технологій у професійній соціально-педагогічній діяльності дозволяє, певною мірою, спроектувати його на процес підготовки майбутніх соціальних педагогів у вищих навчальних закладах України, стратегічною потребою якого визначено формування нової генерації соціальних педагогів:

- носіїв і джерел соціальної та професійної діяльності, високої культури, інтелігентних, з розвинутими індивідуальними здібностями і реалізованими потенційними можливостями;
- яскравих особистостей, гуманних, спроможних концептуально осмислювати та проектувати власну соціально-педагогічну діяльність і забезпечувати її продуктивність;
- обізнаних в існуванні різних механізмів розуміння іншої людини;
- готових брати на себе відповідальність і відстоювати власну позицію;
- висококомпетентних у технологіях соціально-педагогічної діяльності (С. Архипова, Г. Майборода).

До наведеного переліку завдань вдосконалення підготовки майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу, виконання яких може бути оптимізовано засобами театральних технологій, вважаємо за необхідне додати й такі:

- формування емпатійних і толерантних соціальних педагогів, які не лише обізнані з відповідними професійно-етичними вимогами, але й перетворили їх на особистісні принципи;
- формування вмінь щодо застосування особистісно-діалогічного стилю спілкування як соціально-педагогічної умови гармонізації взаємин у діадах «Я-реальне – Я-бажане», «особистість – особистість», «особистість – соціум», «особистість – природа», «соціум – природа».

Окреслені напрями поліпшення професійного вишколу майбутніх соціальних педагогів якнайкраще відповідають новій парадигмі педагогічного знання – постнекласичній педагогіці (В. Кізіма, В. Кіпень, В. Краєвський, В. Стьопін та ін.), що переносить зміст освіти з трансляції знань і цінностей на організацію умов осягання їх значущості свідомістю суб'єкта, визначаючи головним завданням викладача розширення та гармонізацію вимірів світоглядних бачень вихованців.

Ціннісне ставлення до світу, суспільства, людини, що виступає стрижнем професійної системи соціонома неможливо забезпечити лише раціонально-логічним впливом. Ця проблема загострюється особливостями сучасного студентства – представників «покоління пехт», з яких виховуються і майбутні соціальні педагоги. Серед цих особливостей, у плані фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів, надзвичайно вагомими нам видаються:

- піддання сумнівам істинності наукових знань, що викладаються студентам з наданням пріоритету особистісному досвіду та уподобанням, що виражається у тезі «істина в кожного – своя»;
- підданість стресам через відсутність безпеки у багатьох її сенсах з одночасною недорозвиненістю у більшості студентів соціальних навичок, прихильностей, контактів, що унеможливило їх прилисток від стресів у традиційних інститутах (компаніях однолітків, родині, церкві тощо);
- прагнення отримувати гарні оцінки при мінімальних зусиллях;
- недостатня стриманість бажань та неспроможність об'єктивно оцінити наслідки власної поведінки для себе та оточення;
- невміння планувати майбутнє;
- неспроможність продуктивного аналізу інформації (утруднення у виокремленні головного від другорядного);
- нестача вихованості та гуманності, емоційна скутість [3; 4].

У зазначеному аспекті театральні технології розглядаються нами як універсальний засіб оптимізації процесу фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів, насамперед, через значну активізацію набуття ними власного досвіду емоційно-ціннісного ставлення до дійсності, у тому разі завдяки аналізу

множини таких «досвідів» у межах театралізацій. У такий спосіб освітнє середовище поліваріантних можливостей професійного навчання майбутніх фахівців соціально-педагогічної діяльності перетворюється на середовище професійного становлення. Саме тому застосування театральних технологій виступає суттєвою умовою забезпечення індивідуальних траєкторій формування емоційно-ціннісного досвіду особистості, а отже – професійної спрямованості особистості майбутнього соціального педагога.

Квінтесенцією соціально-педагогічної сутності театральних технологій нам вбачається теза А. Боалія: «Театр ... дозволяє людині спостерігати за собою в дії, діяльності. Набуте таким чином самопізнання дозволяє людині стати суб'єктом (тим, хто спостерігає) іншого суб'єкта (того, хто виконує роль). Це дозволяє надати людині різні можливості своїх вчинків і вивчити альтернативи. Людина може спостерігати себе в момент спостереження, в момент дії і в момент усвідомлення. Відчути себе тією, яка відчуває і подумати про себе, яка думає ...» [5].

На жаль, вивчення змісту освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра за спеціальністю 6.010100 «Соціальний педагог» напряму підготовки 0101 «Педагогічна освіта» в частині визначення переліку виробничих функцій, типових задач діяльності та умінь, якими повинен володіти випускник вищого навчального закладу (Додаток 1) свідчить про дещо звужену практику трактування місця театральних технологій як у професійній соціально-педагогічній діяльності, так і в підготовці відповідних фахівців. Зокрема, театральні технології переважно розглядаються через призму спеціалізацій «Дозвіллєзнавство», «Організація соціально-виховної діяльності в позашкільних закладах та оздоровчих таборах», «Соціальне гувернерство». Нижче наводимо дещо узагальнений нами перелік тих умінь випускника-бакалавра за фахом «Соціальна педагогіка», які визначені обов'язковими у державному освітньому стандарті та, в більшому або меншому ступені, дотичні до театральних технологій (при цьому курсивом нами виділено ті, що мають універсальний характер – виходять за межі відповідних спеціалізацій):

- організовувати процес самовиховання і надавати допомогу в самовихованні клієнтам у ході практичних занять та соціально-педагогічної практичної діяльності, відтворювати приклади проявів звичок, звичаїв;
- використовувати різні види роботи – тренаж, вправи, етюди, творчі завдання для розуміння вихованцями процесу взаємодії між психічними і фізичними діями;
- використовувати сучасні дидактичні матеріали, рольові ігри для розкриття сутності раціонального та ірраціонального в поведінці людини;
- формуючи ставлення до особливостей поведінки людей за допомогою спеціально створених життєвих ситуацій в ігровій формі, визначати основні бар'єри взаєморозуміння між людьми;
- виробляти механізми ставлення до запропонованих обставин, до вимислу;
- створювати умови для органічного виникнення несподіваної оцінки уже відомим фактам;
- використовуючи основні знання зі словесної дії з метою оволодіння мистецтвом слова, практично володіти словесною дією; оволодівати елементами техніки мовлення;
- впливати на уяву присутніх підбором інтонаційної варіативності;
- за допомогою логічних доводів і з метою здійснення паралельного емоційного впливу, виробляти прийоми відтворення яскравих підтекстів;
- користуючись переконливими поясненнями, захоплюючою мотивацією, проявляти впевненість, відповідальність за свої вчинки;
- на основі методу ключових слів визначати головні думки в тексті; шляхом тренінгу і застосування правил та мнемотехнічних способів запам'ятовування володіти засобами довготривалого збереження інформації;
- під час роботи з будь-яким текстом, на основі провідних етапів сприймання та осмислення інформації, вміти в конспективній формі передавати основні положення змісту;
- з метою покращення психологічного стану дитини, зняття напруження, підвищення емоційного тону, використовуючи рольові ігри, гру-драматизацію, вміти відтворювати зразки етнопедagogічної практики відповідно до віку дитини (колисання, забавляння, пестування, втішання і народні засоби допомоги в навчанні, вихованні волі, кмітливості);
- у процесі індивідуальних занять, враховуючи відповідні природні задатки дітей, ігри, тренінги, вміти підготувати дитину до школи;
- виробляти шляхи проектування різних форм організації дозвілля молоді;
- створювати проекти методик організаційної діяльності соціального педагога;
- завдяки досвіду застосування ділових ігор, елементів театралізації тощо, використовувати педагогічно виважені форми соціально-виховної роботи;
- ефективно використовувати знання про інтегративні особистісні характеристики професійних якостей спеціаліста необхідних для створення позитивного іміджу;
- доводити художню та естетичну цінність літератури і театру, створювати умови для естетичного виховання та виховання художнього смаку учасників театального колективу;

- використовуючи знання про основні принципи формування артистичних умінь – внутрішньої і зовнішньої техніки, моделювати умови для зародження сценічної дії;
- викликати стан сценічної уваги, зосередженості й уважності, фізичної розкутості, психологічної рівноваженості в сценічній дії;
- використовуючи творчі завдання, рольові ігри, етюди з метою вдосконалення творчої фантазії, художнього смаку, розробляти різні види вправ для тренування фантазії і уяви;
- спонукати себе до відчуття впевненості у правильності дії за магічним «якби», у запропонованих обставинах; до вироблення навичок сценічного виправдання – цікавої мотивації;
- використовуючи творчі завдання, етюди з метою зародження дії розробляти шляхи встановлення потрібних сценічних стосунків;
- правильно ставитись до всього, що знаходиться і відбувається на сцені з відповідними вимогами художнього вимислу даної сценічної дії;
- застосовувати «метод простих фізичних дій» К. Станіславського;
- з метою правильного сприйняття завдань виконавської майстерності за допомогою творчих вправ, етюдів-драматизацій виявляти творчу імпровізацію та фіксовані пристосування у запропонованих обставинах;
- застосовувати методику формування тетрального колективу; сприяти становленню творчої особистості засобами театральної діяльності;
- у процесі підготовки сценічного дійства, використовуючи знання про види і структуру театральних колективів, користуючись психолого-педагогічними вимогами організувати роботу театального колективу;
- з метою організації чіткої роботи театального колективу шляхом визначення мети, ролі і значення навчальних занять, створювати умови правильної організації планування і структури проведення навчальних занять;
- використовуючи основні знання зі сценічної грамоти, проводити заняття зі сценічної грамоти, враховуючи їх особливість і специфіку;
- вдосконалювати виконавську майстерність, виконувати різножанрові твори;
- з метою виховання відчуття взаємозалежності пристосувань партнерів на сцені виробляти уміння сценічного спілкування;
- з метою втілення драматичного твору на сцені під час проведення практичних занять організувати послідовну роботу над п'єсою або сценарієм;
- здійснювати процес дійового аналізу п'єси та її сценічного втілення; проявляти професійні режисерські навички педагога-постановника; творчо працювати з виконавцями;
- ефективно розкривати режисерський задум, повно і яскраво розкривати зміст п'єси, органічної її єдності й художньої переконливості;
- з метою посилення емоційного впливу п'єси, реалізувати виразні засоби для розкриття її художньо-естетичного задуму;
- аналізувати документальний і художній матеріал, необхідний для створення сценарію; монтувати різножанровий матеріал під час написання сценарію з метою створення цілісного літературно-режисерського твору, вибудовувати оригінальний сюжетний хід;
- у процесі написання сценарію, використовуючи знання про синтетичність театралізованих заходів, створювати динаміку сценічної дії, поєднувати (компонувати) групи різні за жанрами номери;
- з метою підвищення емоційного тону та активізації учасників свята, ефективно застосовувати кінофрагменти, музику, світло, піротехніку тощо.

Поданий перелік умінь випускника-бакалавра за спеціальністю «Соціальна педагогіка» виявляє недооцінку можливостей театральних технологій у підготовці відповідних фахівців на сучасному етапі. Зокрема, поза вимогами державного стандарту опинилися вміння:

- використовувати театральні технології для ініціації соціальних змін (поліпшення стану соціально-правової захищеності певних соціальних категорій, попередження поширення загрозливих соціальних девіацій тощо);
- застосовувати театральні технології як механізм усвідомлення вихованцями об'єктивно зумовленого, наскрізного характеру «співбуття» особистості з її внутрішнім і зовнішнім світами;
- за допомогою методу образного подання змісту соціально-педагогічних проблем засобами театралізації, розв'язувати суперечності між перевагою класичних методів педагогічної взаємодії та переважною спрямованістю сучасного молодого покоління на особистісний емоційно-ціннісний досвід та інші.

Водночас, аналіз змісту освітньо-професійної програми підготовки бакалавра галузі знань 0101 педагогічна освіта за напрямом 6.010106 «Соціальна педагогіка» свідчить про наявність вихідних організаційних умов для інтеграції театральних технологій у процес фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів. Зокрема, у складі циклу гуманітарної та соціально-економічної підготовки

пропонується навчальна дисципліна «Основи красномовства» (4,5 ECTS). Зміст цієї дисципліни безпосередньо пов'язаний з мистецтвом мовленнєвого спілкування, яке у своїх вершинах, здійнялося до театральної сцени. Безумовно, стрижневою в плані досліджуваної проблеми виступає дисципліна «Основи сценарної роботи соціального педагога» (4 ECTS) з циклу професійної практичної підготовки. У цьому ж циклі містяться навчальні дисципліни, зміст яких без вивчення досвіду впливу театральних технологій на соціальні зміни буде неповним: «Технології соціально-педагогічної роботи» (7 ECTS), «Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах» (4 ECTS), «Соціально-педагогічна робота у сфері дозвілля» (3 ECTS), «Інноваційні моделі надання соціальних послуг» (2 ECTS).

Зауважимо, що ми не ставимо за мету в даній статті проаналізувати зміст усіх навчальних курсів. Окрім згаданих дисциплін, освітньо-професійна програма, що слугує за основу для розробки вищим навчальним закладом навчального плану спеціальності, містить й інші предмети, які також наділені вагомим потенціалом щодо вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів засобами театральних технологій.

Отже, застосування театральних технологій як засобу професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів виступає: одним із шляхів впровадження парадигмальних принципів постнекласичної педагогіки; запорукою забезпечення цілісного змісту освіти студентів відповідно до усіх чотирьох елементів її системи (знання; вміння; досвід творчої діяльності; досвід емоційно-ціннісних стосунків людини до людей, світу, себе); умовою формування спроможності майбутніх соціальних педагогів до самопізнання, саморозвитку, а отже – до творчої самореалізації в широкому спектрі професійної діяльності, у тому разі завдяки умінням здійснення ефективного соціально-педагогічного впливу через театральні технології.

Подальшої уваги потребують питання вдосконалення змісту навчальних дисциплін, навчальних і виробничих практик студентів-майбутніх соціальних педагогів з метою надання їм якомога більших можливостей: вивчення сутності, особливостей і досвіду застосування театральних технологій у дійсній соціально-педагогічній діяльності в умовах певного регіону; апробації та розвитку власних умінь здійснення соціально-педагогічного впливу засобами театральних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україна. Міністерство освіти і науки України. Про розрахунок кількості ставок практичних психологів і соціальних педагогів у загальноосвітніх навчальних закладах : Лист від 09.09.2009 р. № 1/9-616 [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/?id=2>, – вільний. – Назва з екрану.
2. Архипова С. Оптимізація стратегії соціально-педагогічної освіти в контексті Болонського процесу / С. Архипова, Г. Майборода // Вісник Запорізького Національного університету. Педагогічні науки: збірник наукових статей. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2007. – № 2. – С.18–24.
3. Лактіонова Г. М. Учнівська молодь постмодерного часу / Г. М. Лактіонова // Актуальні питання соціально-педагогічної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [редкол. Безпалько О. В., Іванов О. В., Побірченко Н. А.]. – К., М. : Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету ім.Бориса Грінченка; Московський гуманітарний педагогічний інститут, 2009 [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psyh.kiev.ua>, – вільний. – Назва з екрану.
4. Тейлор М. Поколение Next: студент епохи постмодерна / М. Тейлор // Отечественные записки : журнал для медленного чтения. – 2006. – № 3 [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/?article=1273&numid=30>, – свободный. – Название с экрана.
5. Реуцький К. Використання театру в навчанні з прав людини / К. Реуцький // Краткое руководство по использованию технологии «форум-театр» в обучении правам человека [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edu.helsinki.org.ua/index.php?id=1237831160>, – вільний. – Назва з екрану.